

Jánki András

Mítosz és valóság

A 20. század történetének nevezett nagyszabású színjáték váratlan fordulatoként tarthatjuk számon az ideológusai által öröknek vélt világbirodalom, a Szovjetunió összeomlását. A diktatúra béklyóinak lazulásával párhuzamosan erősödtek az egykori nagyhatalmat alkotó tagköztársaságok dezintegrációs törekvései, amelyek végeredményben ahhoz vezettek, hogy rövid időn belül tizenöt új, független állam jelent meg az eurázsiai térségben. Ezek egyike volt Ukrajna, amely a Szovjetunióból való kiválásakor már abban is erősen elütött az egykori testvérállamok – Észtország, Lettország, Litvánia stb. – egynémelyikétől, hogy lényegében a függetlenné válást megelőző nemzeti felszabadító harc nélkül jött létre. Ez viszont egyértelműen azt jelenti, hogy az ukránok életéből hiányzik a hősök: az együttes erőfeszítések, a vállvetve megvívott harcok, a közösen meghozott áldozatok időszaka, amely általában a nemzetállamok történetének viszonylag hosszú szakaszát foglalja magában. Bár a 17–20. század folyamán időnként fel-fellángolt Ukrajna területén a nemzeti felszabadító harc, ám ezek egyetlen esetben sem vezettek az ukrán földek függetlenné válásához. Szokatlan módon a 80-as évek második felében a birodalom romlása indukálta a nemzeti felszabadító mozgalmat. A függetlenség kikiáltása óta eltelt csaknem egy évtized ékesen bebizonyította, hogy az országban roppant nehezen zajlik a lelkesítő "teremtés mítosz" megalkotása. A "hősök" hiánya egyetlen jelent a hősök és a mártírok hiányával, akiknek a megléte szükségszerűen kapcsolódik az új nemzetállamok kialakulásához.

Történelmi okok miatt Ukrajnában köztudottan még ma is a nemzetiségi szempontból homogénebb nyugati régiók (főleg Galícia, Volhínia) azok, ahol az ország többi részéhez képest gondosabban őrzik a nemzeti hagyományokat, és a helyi lakosság nemzettudata markánsabban nyilvánul meg, mint másutt. (Ezért tisztán ukrán nemzettudatról inkább csak regionális szinten beszélhetünk, amennyiben viszont az összalakosság vonatkozásában használjuk ezt a fogalmat, akkor már bizonyos fenntartásokkal kell kezelniük.) Ezek a vidékek kevésbé voltak agresszív a denacionalizáló politika, mint a lengyel, illetve az orosz fennhatóság alá tartozó területeken. Ennek ismeretében a függetlenné válás után mind belföldön, mind pedig külföldön sokan arra számítottak, hogy az itt színre lépett vezetők, valamint az irányításuk alatt álló szervezetek lesznek azok, akik, illetve amelyek - élve a történelem nyújtotta következő (a pesszimistábbak szerint utolsó) lehetőséggel - konszolidálni tudják az Ukrajnának nevezett ország területén élő embereket, és megnyerik őket a független állam felépítése ügyének.

A Szovjetunióból való kiválást követően egy ideig úgy tűnt, hogy azok az egykori, főleg humán beállítottságú disszidensek (belső emigrációba kényszerült személyek), akik éveket-évtizedeket töltöttek a Gulag-táborokban az ukrán nemzeti ügyért, és megszenvedtek a függetlenségért, esetleg igazi nemzeti hősökké válhatnak. Ám rövid idő elteltével többségük – vagy önként, vagy külső körülmények hatására – úgy döntött, hogy vállalja az együttműködést a hatalmat magához ragadó, vagy pontosabban megtartó, nemzeti színezetet öltött kommunista establishmentnel, amelyet a Moszkvától való eltávolodásban nem a független ukrán nemzetállam megteremtésének eszméje, hanem a központi irányítástól való szabadulni akarás vágya vezérelt. Természetesen a hatalom birtokosainak az volt az érdeke, hogy megosszák az esetenként inkább agresszív, mint erős, országos viszonylatban döntő befolyással nem rendelkező ukrán nemzeti demokratikus mozgalmakat, illetve semlegesítsék, vagy a maguk oldalára állítsák ezeknek a vezetőit. Ez viszont azzal járt, hogy az utóbbiak a kapott privilégiumok birtokában a továbbiakban már nem formálhattak joga a nemzeti hős címre, az emberek szemében is elveszítették a hitelüket.

Az önálló ukrán államiság elkötelezett hívei kezdettől fogva nagy súlyt helyeztek az európaiság hangsúlyozására. (Igaz, ez nem zavarta a mostani államfőt abban, hogy az 1994-es választási kampány idején az eurázsiai gazdasági és kulturális térség részeként határozza meg Ukrajnát.) Az Oroszországhoz képest civilizáltabb Európával való közös örökség előtérbe helyezése és vállalása sok tekintetben jogos és érthető, ugyanakkor nem fogadhatjuk el fenntartás nélkül azokat az állításokat, melyek szerint a szovjet rezsím minden tekintetben csak negatívan befolyásolta az ukránok, illetve az ukrán államiság fejlődését. Az ukrán tudósok már a 19. században többé-kevésbé pontosan megrajzolták az ukránok által lakott földek határait, viszont e területeket sohasem sikerült önmaguk erejéből egységes irányítás alatt megtartani, illetve egységes állammá szervezni. Mint ismeretes, az önálló ukrán állam megszületését évszázadokon keresztül hol a lengyelek, hol az osztrákok, hol pedig az oroszok akadályozták meg. Az ukrán etnikum számára az állam területének kialakulása szempontjából a legkedvezőbb fordulatot mégis a legkegyetlenebbnek, legdiktatórikusabbnak tartott rezsím létrejötte és összeomlása hozta meg.

A kommunista múltat kárhozzátók közül sokan hajlamosak megfelekedezni arról, hogy Ukrajna jelentős területi gyarapodását és mostani hatalmas területét (603 700 négyzetkilométer) az egykori gyűlöletes rendszernek köszönheti. Az 1917– 1920-as évek ukrán nacionalista mozgalmanak gyengeségét ismerve még csak nem is feltételezhetjük, hogy az képes lett volna olyan hatékonyan megvonni, kiterjeszteni és megőrizni Ukrajna határait, mint a szovjet rezsim.

Amíg a főleg nyugat-ukrajnai régiókban élő ukrán etnikum a több évszázados álom már szinte nem is remélt valóra válásaként élte meg a saját államiság létrejöttét, addig a keleti régiók lakossága főleg a gazdasági helyzet pozitív változását várta a Szovjetunióból való kiválástól. Valójában az lett volna a logikus, ha a függetlenné válásnak ez az eltérő fogadtatása, másképpen való megélése komoly feszültségeket okoz a különböző – az egyszerűség kedvéért itt csak keletinek, illetve nyugatinak nevezett – régiók között. A nagyobb konfliktusok, az országos méretű konfrontáció hiánya sokak szerint tulajdonképpen annak az ideológiai vákuumnak köszönhető, amely az elmúlt évtizedek során alakult ki a köztársaságban. Ha a nacionalisták és a kommunisták napjainkban is oly makacsul ragaszkodnának nézeteikhez, amint tették ezt néhány évtizeddel ezelőtt, akkor Ukrajna az elmúlt években könnyen testvérgyilkos konfliktusok színtere lehetett volna. Ugyanakkor ezt a békés helyzetet felfoghatjuk a jelenlegi ukrán állam tragédiájaként is, mivel igazából sem a lakosság, sem a politikusok nem tudták, illetve még sok esetben ma sem tudják pontosan megfogalmazni, mit is szándékoznak elérni, milyen állam- vagy társadalomtípust szeretnének felépíteni (az ukrániai helyzetet ékesszólóan jellemzi az az eset, amikor a későbbiekben államelnökké választott, akkor még kormányfő Leonyid Kucsma arra kérte a honatyákat: mondják meg neki milyen társadalmat kell felépíteni és ő majd felépíti). Mindez lényegében véve annak a következménye, hogy az egykori világbirodalom bukása teljesen váratlanul és felkészületlenül érte még azokat a nemzeti érzületű vezetőket is, akik az ukrán szuverenitás kinyilvánítása után megpróbálták az egységes nemzeteszmé zászlaja alatt felsorakoztatni és összefogni erőiket. Ugyanakkor rövid időn belül kiderült, hogy különböző okok (belső torzskodás, megosztottság, a politikai harc tapasztalatának hiánya, vagy - amint már fentebb utaltunk rá - a hatalom birtokosaival való kiegyezés stb.) miatt ezek az erők nemhogy a hatalmat nem tudják megszerezni, de még arra sem képesek, hogy annak közelébe kerüljenek (Vjacseszlav Csornovil, a nemzeti erőket képviselő népi mozgalom akkori vezetője vajmi kevés eséllyel vette fel a harcot az első szabad ukrániai elnökválasztáson a kommunista párt egykori főideológusával, a politikai intrikákban jártas, ravasz Leonyid Kravcsukkal szemben, akit viszont a következő elnökválasztáson induló, orosz nyelven agitáló Leonyid Kucsma még úgy is le tudott győzni, hogy a főleg a Moszkvából folytatott választási kampánya során az oroszoknak mint második államnyelvnek a bevezetését is megígérte).

Függetlenségének kikiáltása után Ukrajna a volt szovjet köztársaságokhoz hasonlóan szembe találta magát az államépítés dilemmájával. A probléma egyfelől úgy fogalmazódott meg, hogy a balti államok, Grúzia és mások példáját követve nemzetállamot hoznak létre, ami végső soron egyet jelentett volna egy etnokrata köztársaság megalakításával. Ezt az utat választva előbb-utóbb Ukrajnának is szembesülnie kellett volna azokkal a nehezen kezelhető problémákkal, amelyeknek tanúi voltunk és vagyunk az említett országok államalkotónak nyilvánított nemzetei és nemzetiségi kisebbségei között. Ukrajna számára az államépítés kezdeti stádiumában a rendkívül összetett nemzetiségi és kulturális helyzet miatt ez az út járhatatlannak bizonyult, mivel egy etnokrata állam azonnali létrehozására irányuló kísérlet - az orosz tényező megléte miatt - valószínűleg ahhoz vezetett volna, hogy a fiatal ukrán állam kétfelé szakad az 1994-es elnökválasztás idején teljesen világosan megmutatkozott etnokulturális határvonal mentén.

Ukrajna tehát kénytelen volt az államiság megteremtésének a második útját választani. Ennek az a lényege, hogy a köztársaság valamennyi etnikai csoport államának nyilvánította magát. Ugyanakkor a különböző nemzetek konszolidációjához a társadalom és a gazdaság magas fejlettségi fokára lett volna szükség, ami elősegíthette volna a különböző etnikai csoportok képviselőinek egy szerves egésszé való integrálódását. Ez különösen fontos dolog Ukrajna esetében, amikor is az adott állam egy olyan hatalmas országgal (adott esetben Oroszországgal) határos, amelyik néhány évvel ezelőtt a legnagyobb nemzetiségi kisebbség hazájának számított.

Ukrajnában a politikai rendszer átalakítását megnehezítette azoknak az átmeneti struktúráknak a hiánya, amelyek például jelen voltak egynémely posztoszocialista államban (Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon). Mivel az átalakulás gyakorlatilag a társadalom ellenőrzése nélkül zajlott, fennállt a veszélye annak is, hogy a köztársaságban egy újabb parancsuralmi rendszer alakul ki.

Az államépítés és -irányítás gyakorlatában vajmi kevés tapasztalattal rendelkező köztársaságban, ha nem is hosszasan elhúzódó, de annál parázsabb viták zajlottak az új politikai intézményrendszer kialakításáról. Miután az Ukrán Legfelső Tanács elfogadta a helyi önkormányzatokról szóló törvényt, és az alsóbb szintű irányító szerveket gyakorlatilag kivonták a fölöttes szervek irányítása alól, megszűnt a hatalom vertikuma, és komoly problémák

jelentkeztek az ország irányításában. Ekkor (1991 nyarán) született meg az elnöki intézmény meghonosításának a gondolata, és 1991. december 1-jén - a megfelelő törvényi háttér megteremtése után - Leonyid Kravcsuk személyében megválasztották Ukrajna elnökét, aki egy személyben volt államfő és a végrehajtó hatalom feje. Ám csak az elnök megválasztása után merült fel a kérdés: az irányítási tevékenységét milyen struktúrák révén fogja gyakorolni? A tanácsi szervekre nem támaszkodhatott, mivel azok nem neki voltak alárendelve. A Miniszteri Kabinetet sem irányíthatta, mivel már megválasztották a kormányfőt (ennek tisztségét akkor éppen Vitold Fokin töltötte be). Áthidaló megoldásként úgy döntöttek, hogy 1992-ben életre hívják az elnöki megbízottak azóta mérhetetlenül sok vitát kiváltott intézményét. Így jött létre a végrehajtó hatalom csupán az elnöknek alárendelt vertikuma. A hatalomvesztéstől és az elnöki hatalom túlsúlyától féltő tanácsi vezetőknek a parlamentben sikerült elfogadtatni a hatalomról szóló, új elvekre épülő törvényt, amely lényegében visszaállította a tanácsok hatalmát (egyébként a volt szovjet tagköztársaságok közül ez csak Ukrajnában történt meg). Ily módon gyakorlatilag egy sajátságos kettős hatalom alakult ki az országban.

1994-ben Ukrajnában új államfőt és új tanácsi vezetőket választottak. Ezt követően az ország politikai irányításában még a korábbinál is nagyobb lett a zűrzavar. A régiók, illetve azok vezetői a kialakult káoszt saját pozícióik megerősítésére próbálták meg felhasználni. A központi hatalmi szervekben az ortodox nómenklátúra és a reformirányzat képviselői igyekeztek minél nagyobb politikai befolyásra szert tenni. Az esetek többségében latensen jelentkező, és nemcsak a hatáskörök megosztásából eredő szembenállás időnként a végrehajtó és a törvényhozó szervek nyílt konfrontációjához vezetett. A parlamentben túlsúlyban lévő baloldal idővel egyenesen az elnöki intézmény megszüntetését követelte. A konfliktus rendezését, ha nem is minden tekintetben megnyugtatóan, végül az érintett felek között 1995. június 8-án megkötött alkotmányos megállapodás, illetve az 1996. június 28-án elfogadott új ukrán alkotmány révén sikerült elérni. Az alkotmányos megállapodás révén egyebek között lehetővé vált a végrehajtó hatalom egységes rendszerének a kialakítása, a központi és a helyi hatalmi szervek, a végrehajtó hatalom helyi szervei és a helyi önkormányzatok hatáskörének a szétválasztása.

A 90-es évek elején a szétesőfélben levő Szovjetunió tagköztársaságaihoz, köztük Oroszországhoz képest is, Ukrajnában némileg jobb volt a gazdasági helyzet, ami nem kis szerepet játszott az ukrán függetlenség ügyének az előrehaladásában. 1991 decemberében érthető módon az orosz lakosság többsége is Ukrajna függetlensége mellett szavazott. A választási eredményeket elemző megfigyelők helyesen mutattak rá, hogy a népszavazás kimenetelét leginkább a jobb megélhetési lehetőségbe vetett hit befolyásolta. Ebben nem kis szerepe volt annak a propagandának, amelyik azt sulykolta a választópolgárok fejébe, hogy a köztársaság kiválását követően a GDP azonnal 2–3-szorosa lesz a szovjet átlagnak. (1998-ban ez a mutató Ukrajnában a FÁK-on belüli átlagnak még a 60%-át sem érte el.)

Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy Oroszországon belül ebben az időszakban a mély gazdasági és politikai válság jelei mutatkoztak, és a (főleg az orosz nemzetiségű) szavazók zöme abban bízott, hogy a független Ukrajnában rend, fegyelem és jólét uralkodik majd. Viszont a gazdasági helyzet romlásával arányosan mind problematikusabbá vált az ukrán államiság megteremtése az eredeti elképzeléseknek megfelelően. Az 1993 végén készült szociológiai felmérések szerint már a lakosság 50%-a nyilatkozott sajnálattal a Szovjetunió felbomlásáról. A köztársaság keleti régióiban ez az arány elérte a 60%-ot is. 1992 végén és 1993-ban az ukrán gazdasági helyzet szakadatlan romlása következtében egyre kevésbé találtak országos visszhangra azok a - túlnyomórészt a nyugat-ukrajnai régiókból kiinduló - követelések, amelyek az Oroszországtól való minél gyorsabb elszakadásra, az ukránosítás folyamatának a keleti és a déli régiókban való felgyorsítására, végül pedig mind a Független Államok Közösségén belül, mind pedig kétoldalú kapcsolatok alapján Oroszország és Ukrajna szoros gazdasági és katonai együttműködése lehetőségének tagadására irányultak. A megváltozott helyzetre jellemzően egyre hangosabban hallatták hangjukat a köztársaság ipari potenciálját, valamint a kulturálisan és nyelvileg Oroszországhoz kötődő és vonzó orosz lakosság nagyobbik részét összpontosító keleti végek, ami érthető is, hiszen leginkább e régiók szenvedtek legtöbbet mindazoktól a nehézségektől, amelyeket az Oroszországhoz fűződő gazdasági kapcsolatok fellazulása, illetve megromlása és az energiahiány okozott az ipari termelésben. Szinte kizárólag csak az ország keleti vidékein végigsöpörő sztrájkhullámnak köszönhető, hogy az akkor még miniszterelnök Leonyid Kucsma aláírta a gazdasági szerződést Oroszországgal és Belorussziával, Kravcsuk pedig felvetette az Ukrajna és Oroszország közötti katonai és politikai együttműködésnek, a Krímben pedig a kettős állampolgárság bevezetésének a lehetőségét.

A jelenlegi határokon belül függetlenné vált Ukrajna első elnökének regnálására erősen rányomta bélyegét a pártapparátus felső vezetésében eltöltött időszak. Már az 1994-es elnökválasztási kampányt megelőzően is voltak arra utaló jelek, hogy a lakosoknak kezd eleget lenni Kravcsuk verbális államépítéséből. A gazdaság korábban nem tapasztalt válságba került, hiányzott a világosan megfogalmazott reformprogram. Keveset tettek a hatalmi ágak hatáskörének szétválasztásáért is, nem kezdődött meg a föld és a nagy állami iparvállalatok privatizációja. A korábban jól bevált halogató taktikát nem lehetett a végtelenségig alkalmazni, az embereket már nem lelkesítette

annyira a függetlenség és az önálló államiság eszméje, mint korábban. Az egymást váltó kormányok tehetetlensége, a különböző kvázi fizetőeszközök gyors elértéktelenedése, az ország vezetői részéről tett könnyelmű és be nem váltott ígérek több ízben is nagyarányú, de az esetek többségében összehangolatlan tiltakozó megmozdulásokhoz vezettek. Az államfőnek nem sikerült egy, az össznemzeti érdekeket megtestesítő figurává kinőnie magát. Kravcsuk, akit 1991-ben a nyugati régiók agresszív nacionalizmusát hirdető Csornovillal szemben választottak államfővé, csupán az ukrán nép egy részének érdekeit kifejező személlyé vált. Államfőként sokat tett a fiatal köztársaság nemzetközi elismertetéséért, ugyanakkor képtelennek bizonyult a belső problémák megoldására.

Az 1994-ben államelnökké megválasztott Leonyid Kucsma gyakorlatilag mindenki eddigi álmának a valóra válását várta. Ugyanakkor rövid időn belül kiderült, hogy egy olyan országban, ahol teljesen szétzilálódott a gazdaság, a különböző régiók gyakran össze nem egyeztethető politikai elvárásokat támasztanak, csodákra ő sem képes. Legsikeresebb évének 1996-ot tekinthetjük. Ekkor fogadták el az új ukrán alkotmányt és vezették be a viszonylag stabil, új fizetőeszközt, a hrivnyát. Az államfőnek a végrehajtó hatalomhoz való viszonyát leginkább a szembenállás és a gyakori kompromisszumkeresés jellemezte. A 90-es évek végén egyre több jel utalt arra, hogy az elnöki irányítás némileg a diktatúra felé tolódik el. Ez leginkább az 1999-es elnökválasztási kampány idején mutatkozott meg, amikor is Kucsma ellenlábasai gyakorlatilag szinte teljesen kiszorultak a túlnyomórészt állami tulajdonú tömegtájékoztatási eszközökből. A kialakult helyzetet mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy az ukrán államfő ebben az évben a sajtó szabadságának egyik legfőbb ellenségeként felkerült a New York-i székhelyű Újságírókat Védő Bizottság (CPI) tízes csúcslistájára.

*

Egy ilyen nagy kiterjedésű, a jelenlegi határok között első ízben létező, különböző országok fennhatósága és befolyása alatt évszázadokat megélt, nemzetiségi szempontból erősen heterogén állam esetében, ahol rendkívüli változatosság jellemzi a nemzeti, a kulturális, a politikai és egyéb hagyományokat, szinte elképzelhetetlenül bekövetkezik a regionalizálódás. Az elmúlt több mint egy évtized folyamán létrejött különböző, egymással gyakran szembenálló, esetenként kizárólag egy-egy régióhoz kötődő politikai erők eltérő nézeteket vallanak az ország további fejlődéséről, az állami berendezkedésről, a gazdasági rendszerről, a külpolitikai és -gazdasági orientációról.

A függetlenné válást megelőző évtizedek során Moszkvából Ukrajnát csupán vidéknek, a birodalom egyik nagy tartományának tekintették, és mivel minden téren az egyre erősödő centralizációs törekvések érvényesültek, ezért ennek az időszaknak a vonatkozásában igazából csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk a köztársaságon belüli regionalizálódásról. Nagyon leegyszerűsítve a dolgot azt mondhatnánk, hogy voltak a Központ érdekeinek megfelelően, tehát felülről kialakított gazdasági régiók, és a hivatalosan el nem ismert, latensen létező, történelmileg kialakult, lényegében véve az egymás gyűlöletére épülő nyugati (nacionalista), illetve az előbbieket által ellenségnek tekintett egyéb országrészek. Természetesen a rezsim hivatalosan erről nem volt hajlandó tudomást venni és úgy vélte, hogy a bölcs lenini nemzetiségi politika posztulátumainak alkalmazásával a létező gondok idővel majd maguktól megszűnnek.

A totalitárius rendszer felbomlása után szinte elemi erővel törtek fel - sőt újabbakkal is kiegészültek - a korábbi problémák. Az utóbbiak közül igen fontos megemlítenünk a vallási felekezetek (görög katolikus – pravoszláv egyház, az utóbbin belül pedig a kijevi, illetve a moszkvai pátriárka fennhatóságát elismerő ortodoxok) közötti szembenállást, amely időnként már a középkori vallásháborúkat idéző formákat öltött. Nem kevésbé fontos a különböző régióknak a nyelvhasználattal kapcsolatos elképzelések miatti ellentéte sem. Amíg korábban az orosz nyelv erőszakos bevezetését, az agresszív oroszosítást az ukránok szenvedték meg, addig most az ukrán nyelv államnyelvvé való előléptetése okán a lakosság több mint 20%-át kitevő oroszok, illetve a népesség több mint 50%-át alkotó, orosz nyelvet használó személyek panaszozzák fel a Moszkva által is erősen sérelmezett erőteljes ukránosítási törekvéseket. Roman Spornjuk politológus, a Harvard Egyetem professzora szerint az ukránok nyelvhasználat tekintetében lehetnének toleránsabbak is azokkal az oroszokkal szemben, akik 1991-ben velük együtt megszavazták az ország függetlenné válását. Egyben arra is figyelmeztet, hogy az erőszakos ukránosítás akár az ország kettészakadásához is vezethet.

Gazdasági orientáltság tekintetében ugyancsak erősen megosztott a köztársaság. A keleti és a déli, erősen eloroszosodott régiók részben érzelmi kapcsolódás miatt, részben pedig a régi gazdasági kötelékek okán inkább az Oroszországgal való együttműködést részesítik előnyben. Ugyanakkor az ország nyugati területei azon fáradoznak, hogy a nagy északi szomszédtól független gazdasági és politikai kapcsolatokat alakítsanak ki.

Az új központ, Kijev, különböző okok folytán nem igazán tudta és tudja ezeket a részben örökölt, részben pedig új keletű problémákat kezelni és sokszor csak passzívan szemléli az eseményeket. A szuverén köztársaság egyes

területei, vagy valamilyen (politikai, gazdasági stb.) alapon egységes régiót alkotó részei nagyobb önállóságra, szabadabb mozgásterre számítottak, ám nagyon rövid időn belül csatlakozniuk kellett. Jóllehet kezdetben még az ukrainai mérsékeltbb nacionalista mozgalmak is elfogadták az ország föderatív berendezkedésének elvét, ám idővel, amikor a régiók önállósodása kezdett konkrét formát ölteni (a Krím félsziget autonómiája, a szabad gazdasági övezetek kialakításának igénye a határ menti területeken, egyebek között Kárpátalján, a magyarság autonómatörékvései), akkor felsejlett bennük az ország esetleges szétesésének rémképe, és a regionalizálódási törekvésekben mindenütt a szeparatizmust látták. A csupán csak az előző rendszer irányítási gyakorlatát ismerő kijevei vezetés egyfelől nem rendelkezett a régiók irányításának tapasztalatával, másfelől pedig ellenőrzése alatt akarta tartani az ország egész területét. Így aztán, jóllehet napjainkban már mintegy féltucatnyi intézet foglalkozik a regionális politika különböző aspektusaival (a kérdéssel kapcsolatban még törvénytervezet is született), egyelőre kevés az esély a gondok megfelelő kezelésére.

A fentebb leírtak alapján leszögezhetjük, hogy a függetlenség több mint nyolc éve alatt sem sikerült igazán meghatározni az államépítéssel kapcsolatos célokat. Sőt, a közelmúlt eseményeinek ismeretében azt is elmondhatjuk, hogy zavar, válság következett be Ukrajnában. Ebben a történelmi tényezők hatása mellett nem kevés szerepe van a hazafias erők soraiban tapasztalható szervezetlenségnek, a hatalmi elit sokszor bizonytalankodó, átgondolatlan politikája miatt bekövetkezett súlyos gazdasági válságnak, a hatalmi ágak között évek óta dúló öncélú harcnak és annak, hogy a köztársaságban mind ez ideig nem akadt egy olyan vezető egyéniség, aki a lakosság többsége számára elfogadható, a társadalmat konszolidáló, a régiók közötti feszültségek feloldása felé mutató, a jelenlegi, inkább virtuálisnak, mint reálisnak nevezhető államépítési koncepciót tudott volna felmutatni.

Felmerül a kérdés, hogy az állam fejlődése szempontjából ennyire mostoha körülmények között mit hozhat a távolabbi jövő. A kérdéssel foglalkozó kutatók többsége általában két olyan utat vázol fel, amelyek szoros összefüggésben állnak az ország gazdasági helyzetének alakulásával.

A pesszimistább koncepció abból indul ki, hogy a gazdasági helyzet tovább romlik, a lakosság egyre nagyobb hányada ábrándul ki az ukrán államiság eszméjéből, ami mind nagyobb mértékű elnemzettelenedéshez vagy eloroszosodáshoz vezet. Az országban jelenleg uralkodó állapotok mellett egyelőre ez a forgatókönyv tűnik valószínűbbnek.

A második, optimistább elképzelés szerint rövid időn belül gazdasági fellendülés következik be, ami megnöveli a lakoságnak az ukrán államba vetett bizalmát, részben feloldja a régiók között feszülő ellentéteket, megindítja a társadalmi konszolidáció folyamatát. Az ország anyagi helyzetének javulásával párhuzamosan több pénzt tudnak fordítani a nemzeti kultúra fejlesztésére.

*

Az ukrán külpolitika koncepcióját első ízben az 1990 júliusában elfogadott, az állam szuverenitását kimondó nyilatkozatban, illetve az 1991 augusztusában megszavazott függetlenségi okiratban rögzítették. A vonatkozó alapelveket az az 1993 júliusában közzétett okmány tartalmazza, amely megszabja az ország külpolitikájának legfontosabb irányvonalait. A dokumentum egyebek mellett kiemelt fontosságúnak tartja, hogy Kijev jó kapcsolatokat építsen ki és tartson fenn a FÁK-államokkal és szomszédjaival. A civilizált államközi viszony kialakítása néhány esettől eltekintve problémamentesen zajlott, ami azért is tekinthető komoly eredménynek, mivel Ukrajna jelenlegi területe a Szovjetunió kötelékében nem csekély részben a szomszédos országok rovására gyarapodott. A szomszédok többsége, számolva a jelenlegi európai geopolitikai reáliákkal, feltétel nélkül elismerte mostani határain belül az új köztársaságot és ugyancsak a normális államközi kapcsolatok kialakítására helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor az előző megállapítás csak féligazság lenne, amennyiben elhallgatnánk, hogy az Ukrajnával határos egyes országok részéről hol hivatalosan, hol pedig félhivatalosan megfogalmazódtak bizonyos területi követelések, szóba kerültek a vélt vagy valós, régi vagy közelmúltbeli sérelmek. Ehhez részben az évtizedekkel ezelőtt erőszakkal kijelölt nyugati határvonal, részben pedig a Szovjetunióon belül pontosan meg nem vont közigazgatási határok vitatott elhelyezkedésű államhatárokká válása szolgáltatott, illetve szolgáltat okot.

Köztudott, hogy *Oroszországban* kezdettől fogva rossz szemmel nézték Ukrajna önállósulási törekvéseit. Az államközi kapcsolatok első szakítópróbájára 1992 márciusának második felében került sor, amikor az Oroszországi Föderáció Legfelső Tanácsa által a Krími Köztársasággal kapcsolatban elfogadott határozat és nyilatkozat gyakorlatilag kétségbe vonta Ukrajna területi egységét. Ezt követte a több mint egy évvel későbbi dokumentum Szevasztopol státusáról, amely deklarálta a város Oroszországhoz való tartozását. A két ország között annyira elmérgesedett a helyzet, hogy Ukrajna kénytelen volt a nemzetközi közvéleményhez fordulni segítségért. Éveken

keresztül jelentős feszültséget okozott a fekete-tengeri flotta felosztása körüli vita, amelynek a végére hosszas huzavona után csak 1997-ben került pont. Az ukrán– orosz viszonyt továbbra is szerfölött megterheli a Krím félsziget körül kialakult helyzet. Oroszországban aggodalommal figyelik az orosz nyelv használatának visszaszorítására, Moszkva szerint az orosz lakosság elukránosítására irányuló kijevi törekvéseket. A politikai problémák mellett az államközi kapcsolatokat jelentős mértékben megterhelik a két ország közötti gazdasági gondok, amelyek az egykori közös szovjet vagyoni igazságos elosztásától a napjainkra az oroszországi energiahordozókért felhalmozott több milliárd dolláros ukrán adósságon keresztül rengeteg mindent magukban foglalnak.

Ukrajna egyik legkisebb, ám legkevésbé kiszámíthatatlan magatartású szomszédja *Fehéroroszország*. Bár a két ország politikai és gazdasági kapcsolatai viszonylag rendezetteknek mondhatók, ám a kolhozelnökből államfővé avanszált Lukasenko időnként kellemetlen meglepetésekkel szolgál Kijev számára. A szláv államszövetség megteremtéséről álmodozó belorusz elnök többször is keményen bírálta Ukrajnát a Nyugathoz való közeledése miatt, és éles kirohanásokat intézett országának második legnagyobb kereskedelmi partnere ellen. Kijev a lehetőségekhez mérten igyekszik a gazdasági kapcsolatokra korlátozni a Minszkhez való viszonyát, ugyanakkor következetesen kiáll Fehéroroszország nemzetközi elszigeteltsége ellen.

Az ukrán– román kapcsolatokról gyakorlatilag az önálló ukrán állam létrejötte óta elmondhatjuk, hogy nem teljesen problémamentesek. Igaz, voltak hosszabb-rövidebb időszakok, amikor úgy tűnt, hogy sikerül némileg megnyugtató módon rendezni a két ország közötti vitás kérdéseket.

Az Ukrajna és a Románia közötti nézeteltérés tárgyát, mint ismeretes, elsősorban Észak-Bukovina és Dél-Bessarábia hovatartozása képezi. A két terület a század eleje óta különböző szerződések alapján hol Romániához, hol pedig a Szovjetunióhoz, illetve Ukrajnához került. Bukaresti vélemények szerint az 1918-ban Romániához csatolt földek 1939-ben a Molotov-Ribbentrop paktum értelmében igazságtalanul vált a Szovjetunió, illetve Ukrajna részévé. Kijevben ugyanakkor azt állítják, hogy a nevezett okmány abban a pillanatban érvényét veszítette, amikor Románia Németország szövetségeseként 1941. június 22-én bevonult a köztársaság területére. A mostani határokat rögzítő megállapodást Ukrajna 1947-ben önálló államként írta alá Párizsban, ezért a jelenlegi határvonalat Kijevben nem a Molotov-Ribbentrop szerződés folyományának, hanem a háború utáni békés rendezés következményének tekintik.

A két állam kapcsolatait megterhelő másik probléma a stratégiai fontosságúnak tartott, mintegy 2 négyzetkilométernyi fekete-tengeri Kígyó-sziget, amely részben a felségvizek határának kijelölése, részben a mélyben található energiahordozók miatt bír nagy jelentőséggel.

A nagypolitika szintjén jelentős javulást hozott a két ország között aláírt alapszerződés, ugyanakkor mind ukrán, mind román részről továbbra is megoldatlannak tekintik az egymás országában élő nemzeti kisebbségek problémáját.

Oroszország mellett *Lengyelországot* tekinthetjük Ukrajna második legfontosabb szomszédjának. A két ország kapcsolatainak alakulásában fontos szerepet játszott az a tény, hogy Varsó elsőként ismerte el Ukrajnát független államnak. Ugyanakkor a szabadság íztől megrészegült ukrán politikusok egy része az önállóvá válást követő első években gyakran hajlamos volt megfeledkezni arról, hogy éppen Ukrajna volt csaknem hat évszázadig Lengyelország uralma alatt, nem pedig fordítva, ami sok esetben nem éppen kedvezően befolyásolta a kapcsolatok alakulását. Talán ennek is betudható, hogy egy ideig Lengyelországot Ukrajna szempontjából az Európába vezető "hídnak" vagy eléggé önhittén Ukrajna "stratégiai érdektérületének" tekintették.

A két ország viszonyát érzékenyen érinti a Lengyelországban élő ukrán, illetve az Ukrajnában élő lengyel kisebbség problémája. Ukrán becslések szerint a lengyelországi ukránok száma 400 ezer– 1 millió fő között ingadozik, az ukrainai lengyeleké - lengyel becslések szerint - több, mint azt az ukrán fél feltételezi (kb. 300 ezer fő).

A két ország viszonyában jelentős változást hozott Lengyelország NATO-csatlakozása. Amíg korábban Ukrajna, főleg a lengyelek vonatkozásában, élénken tiltakozott az észak-atlanti tömb keleti kibővítése ellen, addig ma, különös tekintettel az utóbbi időben hűvössé vált lengyel-orosz és lengyel-fehérorosz viszonyra, a kétoldalú kapcsolatok kibővítésére és megszilárdítására törekszik. Ugyanakkor Kijevben bizonyos aggodalommal tekintenek Lengyelország EU-tagsága elé, mivel attól tartanak, hogy ez komoly akadályokat gördít majd a kétoldalú, főleg gazdasági jellegű kapcsolatok útjába.

Ukrajna és *Magyarország* viszonya nagypolitikai szinten a kezdetektől fogva kedvezőnek mondható. A demokratikus intézményrendszerek kiépítése, a gazdasági reformok és az európai integráció terén óriási lépéselőnyrel rendelkező magyar fél többször is megerősítette és tevőlegesen is bizonyította együttműködési és segítő szándékát. Budapest

például Ukrajna Európába tartó szomszédainak többségétől eltérően jelezte, hogy a teljes EU-tagság elnyeréséig nem áll szándékában a vízumkényszer bevezetése. A független ukrán államot másodikként elismerő Magyarország sokat tett annak érdekében, hogy előmozdítsa keleti szomszédjának európai integrációját.

Ha viszont regionális szinten, nevezetesen a Kárpátalján élő mintegy 200 ezres magyar kisebbség problémáinak előtérbe helyezésével vizsgáljuk a dolgot, akkor azt kell megállapítanunk, hogy, akárcsak ukrán-lengyel viszonylatban, igen sok a megoldatlan probléma. Az eminens európai mintaállamnak induló Ukrajnában a kilencvenes évek elején elfogadott kisebbségi törvénytől az ott élő magyarok az évtizedekig sárba tiport jogaik, intézményrendszereik stb. visszaállítását remélték. Ám az elmúlt évek történései nem igazolták bizakodásukat. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a régióban élő magyarság helyzete a korábbiakhoz képest sok tekintetben rosszabb lett. Hosszasan lehetne sorolni a problémákat, amelyeket Kijev gazdasági nehézségekre hivatkozva nem tud vagy nem is akar megoldani. Ez az érvelés részben elfogadható, ugyanakkor vannak olyan dolgok, amelyek megoldása csupán politikai elhatározás kérdése (pl. az anyanyelven történő felvételizés lehetőségének véglegesítése, a vereckei emlékmű felállítás stb.). A magyarság intézményrendszerei közül nagyon sok csak részleges vagy teljes magyarországi támogatással tud működni. A kárpátaljai magyarság helyzetén sokat javíthatna a regionális együttműködés felerősítése, amire ma talán némileg jobb az esély, mint korábban. Amennyiben viszont Ukrajna akár regionális, akár országos szinten nem hajlandó az eddigieknél radikálisabb, pozitív irányba mutató átfogó reformokra, akkor ezzel nem csak a nemzeti kisebbségek helyzetét teheti teljesen kilátástalanná, hanem komoly akadályt gördít saját európai integrációs törekvései elé is.

Az Ukrajna és *Moldavia* közötti kapcsolatokat, amelyeket jelentős mértékben befolyásolt Kijev és Bukarest viszonya, bizonyos esetekben nem mondhatjuk teljesen problémamenteseknek. Ezt bizonyítja például az a tény is, hogy a két volt szovjet tagköztársaság államfője által még 1992-ben aláírt jószomszédsági, barátsági és együttműködési szerződést az ukrán törvényhozás éveken keresztül nem volt hajlandó ratifikálni. A gondok ebben az esetben - és a későbbiekben is - főleg abból adódtak, hogy több évvel a két ország a függetlenségének a kikiáltása után sem jelölték ki közöttük a korábban csak jelképesen létező, mintegy 1200 km hosszú államhatárt. A kérdés rendezésére hivatott első vegyes bizottságot jelentős késéssel, 1995 júliusában állították fel. Az egyes országok gazdasága szempontjából rendkívül fontos, némi területcserével járó határmegvonást csak évekkel később sikerült lezárni, a két ország államfője pedig csupán az elmúlt év nyarán láthatta el kézjegyével a hosszas vajúdas után megszületett egyezményt. Bár ezzel jelentős előrelépés történt a kétoldalú kapcsolatok rendezésében, ám számtalan, főleg gazdasági jellegű probléma (az egykori közös szovjet vasúti vagyon elosztása, az Ukrajnából szállított villamos energia ellentételezése stb.) továbbra is megoldásra vár. Kijev annak idején felajánlotta segítségét a Moldavia számára sok fejtörést okozó Dnyesztermelléki Köztársaság problémájának az áthidalásában, ám úgy tűnik, hogy Tiraszpolban továbbra is makacsul ragaszkodnak az önálló államként való elismerésükhöz.

*

Ukrajnában a politikai pártok kialakulása több szakaszban történt. Az első, a disszidens mozgalmat felölelő időszakot több illegális csoportosulás létrejötte fémjelzi, amelyek közül legismertebb az Ukrán Helsinki Szövetség volt. A későbbiekben ezek közül egyetlen egynek sem sikerült párttá kinőnie magát, ám vezetőik és legaktívabb tagjaik meghatározó szerepet vállaltak a második időszak kezdetét jelentő társadalmi-politikai mozgalmak zászlóbontásában. Ukrajnához hasonlóan az európai volt szocialista országokra és a Baltikumra egyaránt jellemző a belső disszidensek szerepvállalása az új politikai elit kialakításában, ugyanakkor Oroszországban és a FÁK-államok többségében ez a szerep szinte alig, vagy egyáltalán nem volt tapasztalható. Ukrajnában, Oroszországgal ellentétben azért alakulhatott így a helyzet, mivel voltak olyan, a politikai élet szempontjából a későbbiekben is meghatározó szerepet játszó régiók (Nyugat-Ukrajna), ahol adott volt a fennálló rendszerrel nem rokonszenvező szociális bázis. Ennek tudható be, hogy még a köztársaság más vidékeiről származó disszidensek is csak itt csinálhattak politikai karriert.

A következő szakasz virágkora a gorbacsovi peresztrojka idejére esik. A fennálló rendszerrel szembeni mérsékelt ellenzék, amelynek tevékenysége főleg a nemzeti kultúra sorsával kapcsolatos aggodalmak megfogalmazásában merült ki, a helyzet adta lehetőségekből kiindulva fokozatosan a parancsuralmi rendszer megreformálására, illetve annak megdöntésére kezdte helyezni a főhangsúlyt. Ekkoriban alakultak meg az ország politikai életében kezdetben jelentős szerepet játszó olyan politikai szervezetek, mint az Ukrán Népi Mozgalom (RUH), az Ukrán Köztársasági Párt, az Ukrán Nemzeti Párt stb. Az ukránjai politikai pártok és társadalmi szervezetek történetében döntő fordulatot hozott az 1991 augusztusában lezajlott moszkvai puccs, valamint az Ukránjai Kommunista Párt betiltása. Ugyanakkor a már említett disszidensek, a főleg humán beállítottságú alkotó értelmiség, valamint az egykori pártnómenklatúra talajt vesztett képviselői által létrehozott pártok a számottevő hatalom és kiváltságok hiányában gyors ütemben

kezdték elveszíteni népszerűségüket. A puccsot követő benuhátról hamarosan felocsúdott régi kommunista elit hamar eltanulta a nemzeti retorikát, és megkezdte új pártjainak a létrehozását.

A napjainkban is tartó harmadik szakaszt a korábbiaktól eltérően leginkább a konkrétan megfogalmazott politikai prioritások jellemzik. Az ukrainai társadalom politikai strukturalizálódására a kezdetektől rányomta bélyegét a regionalizálódás: Nyugat-Ukrajnában hagyományosan a nemzeti, hazafias beállítottságú pártok és társadalmi szervezetek domináltak, ugyanakkor a köztársaság keleti részében létrejött erők túlnyomó többsége ezektől eltérő nézeteket vallott.

Az Ukrajnában jelenleg bejegyzett több tucatnyi, de túlnyomó többségükben csekély taglétszámú és számottevő politikai befolyással nem rendelkező pártokat a klasszikus dichotomikus felosztás – bal- és jobboldal – szerint szokták csoportosítani. A politikai palettán elfoglalt helyüket a nemzetállam felépítéséhez (tágabb értelemben a nemzeteszmehez) való viszonyuk határozza meg.

A szélsőséges nacionalista (Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, Ukrán Nacionalisták Ukrajnai Szervezete, Ukrán Nemzetgyűlés, Ukrán Konzervatív Köztársasági Párt stb.), illetve a nemzeti demokratikus elveket képviselő szervezetek (Ukrajnai Népi Mozgalom vagy ismertebb nevén a RUH, Ukrán Demokrata Párt, Ukrán Köztársasági Párt, Ukrán Kereszténydemokrata Párt, Ukrán Liberális Demokrata Párt) a független ukrán állam felépítését, a gazdasági reformok meggyorsításának jelszavát tűzték zászlajukra. A velük szemben álló baloldali pártok (elsősorban az Ukrajnai Kommunista Pártot, a szocialista és a parasztpártot kell megemlítenünk) egyaránt elismerik az utasításos gazdaságirányítás megőrzésének fontosságát, a társadalmi tulajdon döntő szerepét. A szélsőséges kommunisták a Szovjetunió feltámasztását szeretnék elérni, a mérsékelt baloldal képviselői annyival is beérnék, hogy a köztársaság az állami szuverenitás bizonyos jegyeinek megőrzése mellett fokozatosan integrálódna a Független Államok Közösségébe.

Politikai elemzők szerint az ukrainai pártok jövője nagymértékben függ attól, hogy miként viszonyul majd hozzájuk, illetve a társadalom politikai strukturalizálódásához a lassan még az egykori köztársasági első titkároknál is nagyobb hatalommal bíró, és a végrehajtó hatalom ellensúlyának számító parlamentet is fokozatosan maga alá gyűrő új államfő. Elképzelhető, hogy a politikai pártok az elmúlt évi elnökválasztási kampány idején éltek meg virágkorukat és hamarosan bekövetkezhet a többpártrendszer degradációja: a pártok esetleg csak a már amúgy is a politikai és a társadalmi élet peremére szorult parlamentben lesznek jelen.

*

A Szovjetunióból való kiválását követő első években Ukrajna lázasan kereste új helyét az adott geopolitikai térségben. A váratlanul atomhatalommá vált köztársaság kezdetben nagyhatalmi babérokra is pályázott, ám hamarosan rá kellett eszmélnie, hogy a történelem nem ezt a szerepet szánta neki. Egy ideig kacérkodott a semlegesség gondolatával is, ám a realiták ráébresztették az ország vezetését arra, hogy igazából ez az út sem járható. Leonyid Kucsma a tisztségébe való beiktatása után egy bő évvel hátra fordított a választási programjában hangsúlyosan szereplő orosz politikai orientációnak, és a Nyugathoz való közeledés mellett kötelezte el magát. Az igazi páfördulást Clinton 1995 májusában tett kijevei látogatása jelentette, amikor az ukrán vezetés teljesen egyértelművé tette a NATO-val való együttműködési szándékát. Kucsma elnök az ez irányú teendőket úgy fogalmazta meg, hogy az országnak különleges, elmélyült partneri kapcsolatokat kell kialakítania az észak-atlanti tömbbel. Ebbéli szándékát többször is megerősítette, legutóbb például az ez év elején Kijevben ülésezett Ukrajna– NATO Bizottság résztvevőihez intézett üzenetében. A további együttműködést elmélyítendő a két fél képviselői idén aláírták a fegyveres erők jogállásáról szóló egyezményt (SOFA), megállapodtak a javorivi lőtér nemzetközi használatáról. Ukrajna csatlakozott a Nyitott égbolt egyezményhez, amely biztosítja a NATO-gepek szabad ellenőrző berepülését az ország légterébe, beleértve a Krím félszigetet is. Jóllehet az elmúlt évek során Ukrajna valóban jelentős sikereket könyvelhet el a nyugati katonai szervezettel való együttműködés terén, ám az óhajtott csatlakozásra belátható időn belül nem kerülhet sor. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az adott helyzetben mind a Nyugat, mind pedig Oroszország rendkívüli módon érdekelt abban, hogy minél szorosabb kapcsolatokat létesítsen Kijevvel. Ukrajna fontossága a NATO szempontjából különösen a fehérorosz-orosz államszövetség létrejötte után értékelődött fel. Ennek főleg az az oka, hogy bizonyos források szerint már felmerült a nukleáris fegyverek Belorussziába való visszatelepítésének a gondolata, Lukasenko elnök pedig a közelmúltban arra célzott, hogy esetleg akár már a közeljövőben közös katonai egységeket állomásoztatnának az ukrán határ közelében. Egyes ukrainai szakértők szerint a már elkezdődött folyamatok, illetve a mind a NATO, mind az Oroszország részéről várható lépések arra utalnak, hogy megkezdődött a geopolitikai rivalizálás. Ennek pedig nagyon könnyen az lehet a következménye, hogy az eddig ügyesen lavírozó Ukrajna ismét ütközőállammá válhat.

- Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia - nemzetstratégia című tanulmányához
- Bodó Barna: Jövőtervezés és bűnbánat
- Péter István: Szórvány - kisebbség - etnikum - erdélyi magyarság
- Tóth Pál Péter: Szórványban... Hozzászólás Vetési László vitaindító írásához
- Gergely Ferenc: A megoldott kévék
- dr. Schneller Károly: Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében VI.
- dr. Szathmáry Lajos: Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz
- Bakk Miklós - Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások
- A kisebbségek jogai - Nyilatkozat az etnokulturális és nemzeti kisebbségekre, valamint őshonos lakosságokra vonatkozó liberális demokrata elvekről
- Benyamin Neuberger: Nemzeti önrendelkezés: egy fogalom dilemmái
- Sorbán Angella: "Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen"
- Izsák Balázs: A román tanügyi törvény a nemzetközi jog szemszögéből
- Jánki András: Mítosz és valóság
- Kiss Dénes: Civil szféra és politikum
- Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989-1999)
- Süket Levente: Pro Universitate Siculorum
- Gerencsér Balázs - Juhász Albin: A Kárpát-medencei magyar autonómiák lehetősége az ezredfordulón
- Veress Emőd: A román Alkotmánybíróság hatásköre
- Horia-Roman Patapievici: Egy identitáselmélet margójára
- A nemzetiségi irodalom válogatott bibliográfiája 1989

(c) Jakabffy Elemér Alapítvány, Media Index Egyesület 1999-2004
Impresszum | Médiaajánlat | Adatvédelmi záradék